

# De gevolgen van echtscheiding voor kinderen

*door A.A. Tussenius*

## Samenvatting

In dit beknopte overzichtsartikel wordt besproken wat de gevolgen kunnen zijn van echtscheiding voor kinderen. Deze gevolgen kunnen zeer ernstig zijn, zoals blijkt uit de resultaten van grootschalig onderzoek dat met betrekking tot dit onderwerp werd verricht. Vervolgens wordt besproken welke betekenissen het uiteengaan van de ouders kan hebben voor de betrokken kinderen. Hierbij wordt ingegaan op de psychodynamische verklaringen voor de problematiek bij deze kinderen. Ten slotte wordt benadrukt dat gelukkig maar een deel van de kinderen die een echtscheiding van hun ouders meemaken, ernstige problemen krijgt, met name als zich een ongelukkige samenloop van omstandigheden voordoet. Dan kan de draaglast erg hoog worden en de draagkracht afnemen.

## Inleiding

Inge is een 16-jarig meisje dat werd aangemeld voor onderzoek op een kinderspsychiatrische polikliniek. Inges ontwikkeling verliep zonder duidelijke problemen, ondanks het feit dat in het huwelijk van haar ouders regelmatig ruzies voorkwamen, waarna vader zich vaak enige tijd niet liet zien. Aangezien zowel vader als moeder werkten, was de opvoeding voor een deel in handen van de ouders van moeder. Ruim twee jaar geleden kwam definitief een einde aan de relatie, waarna het nog anderhalf jaar duurde voordat de scheiding werd uitgesproken. Wat beteft de voogdijregeling werd gekozen voor het 'co-ouderschap', waarbij beide ouders voogd over het kind zijn. Inge ging afwisselend bij vader en bij moeder wonen.

Ze werd aangemeld voor onderzoek omdat zij zich in toenemende mate vreemd ging gedragen. Ze kon uren achtereen om onduidelijke redenen in zichzelf lachen. Ze voelde zich achtervolgd door een jongen op wie ze verliefd was geweest en meende dat hij samen met vader een complot tegen haar smeedde. Ze trok zich terug uit sociale contacten en bracht de dag vaak rokend in bed door. Ze weigerde naar school te gaan terwijl ze dat voorheen wel graag deed en haar prestaties goed waren.

Volgens vader waren de problemen begonnen toen Inge enige maan-

den geleden moeder in bed had aangetroffen met een vriend. Moeder had Inge toen gevraagd dit niet aan vader te vertellen omdat ze bang was dat hij ondanks de echtscheiding hier kwaad over zou worden. Inge had het enige tijd later in een wanhopige bui toch aan vader verteld, die er inderdaad woedend over werd. Hij vond dat Inge beter bij hem kon wonen. Moeder meent dat de klachten van Inge zijn begonnen toen vader druk op haar begon uit te oefenen om bij hem te komen wonen. Ze vindt bovendien dat vader veel te vaak van huis is en veel te onverschillig is om goed voor Inge te kunnen zorgen.

Toen ze kwamen zagen we een meisje dat haar psychotische belevingen nauwelijks kon onderdrukken. Nadat met behulp van antipsychotische medicatie deze symptomen waren onderdrukt, kon een begin worden gemaakt met het bespreken van de problematiek.

Dit voorbeeld laat op indringende wijze zien hoe kinderen van wie de ouders zijn gescheiden, bij een kinderpsychiatrische polikliniek terecht kunnen komen. Er worden steeds meer van deze kinderen gezien, al was het alleen al vanwege het feit dat er de laatste 20 jaar een enorme toename is geweest in het aantal huwelijksrelaties dat eindigt in echtscheiding. In 1984 waren het er 34.000 en hierbij waren 44.000 minderjarige kinderen betrokken. Deze groep kinderen blijkt bovendien een verhoogde kans te hebben op het krijgen van diverse stoornissen (Kalter 1976; Schoettle 1980), zodat met recht kan worden gesproken van een omvangrijk probleem.

Het is niet verwonderlijk dat echtscheiding voor kinderen in ontwikkeling een zeer ingrijpende gebeurtenis kan zijn. Het kind heeft de ouders immers nodig om zich te ontplooien en zichzelf en de buitenwereld te leren kennen. Hiertoe is het alleen in staat in een voldoende veilige en stabiele omgeving. In ongunstige gevallen kan een gebeurtenis als echtscheiding bij hen de betekenis krijgen van een ernstige ontwikkelingsinterferentie en dit zijn de kinderen voor wie hulp wordt gezocht. Vaak betreft het gecompliceerde situaties, zoals in het voorbeeld, waarin naast echtscheiding ook andere dingen aan de hand zijn. Tevens kunnen de omstandigheden waaronder de echtscheiding plaatsvindt van geval tot geval verschillen, en kunnen de betrokken kinderen de meest uiteenlopende eigenschappen bezitten. De klachten die deze kinderen kunnen vertonen, zijn uiteenlopend van aard, waarbij zowel psychische als somatische uitingsvormen mogelijk zijn. Hulpverleners van verschillende disciplines zullen hierdoor met deze kinderen te maken krijgen. Dit alles maakt dat het vaak een ingewikkeld vraagstuk is in hoeverre de klachten kunnen worden toegeschreven aan echtscheiding.

Toch is er al veel bekend over de problematiek bij deze kinderen, en met name in de Verenigde Staten, waar veel maatschappelijke veranderingen vooruitliepen op die bij ons, is over dit onderwerp veel gepubliceerd. De publikaties die eraan zijn gewijd, kunnen grofweg worden

onderverdeeld in twee categorieën, en deze tweedeling zal ook in deze bespreking worden aangehouden. Enerzijds is er het grootschalig onderzoek bij deze kinderen met de daaraan verbonden conclusies en interpretaties. Anderzijds zijn er de stukken van beschouwende aard waarin, vaak met gebruikmaking van casuïstische gegevens, vooral wordt ingegaan op de psychodynamiek die ten grondslag kan liggen aan de problematiek van deze kinderen. Beide invalshoeken leveren een bijdrage aan een beter begrip van de problemen die zich kunnen voordoen bij kinderen van wie de ouders scheiden.

### Onderzoeksresultaten

Aanvankelijk richtte het onderzoek bij de kinderen die betrokken zijn geweest bij een echtscheiding zich op de vraag in hoeverre het gerechtvaardigd is hen als een aparte groep te onderscheiden. Men vroeg zich af of het om de echtscheiding zelf ging of om de omstandigheden die eruit voortkomen en die zich ook voordoen bij kinderen die op een andere manier een ouder verliezen.

Om hier achter te komen, onderzocht men een groep van ruim 1700 kinderen, die verwezen waren naar een aantal psychiatrische ziekenhuizen (Tuckman 1966). Er werd een indeling gemaakt naar hoofdklacht en gezinssamenstelling. Wat dit laatste betreft onderscheidde men intacte gezinnen, gezinnen waarin echtscheiding had plaatsgevonden, gezinnen waarin sprake was van scheiding van ouders zonder dat juridisch van echtscheiding kon worden gesproken, gezinnen waarin één van de ouders was overleden, ongetrouwde moeders en een restgroep van 'broken homes' waarbij de oorzaak van de onvolledigheid van het gezin niet was te achterhalen. De uitkomst was dat kinderen uit gezinnen waarvan een ouder overleden was, wat betreft klachtenpatroon het meest leken op kinderen uit intacte gezinnen. De nadruk lag hier op angstsymptomen, neurotische problematiek en wat genoemd werd 'habit formation' (enuresis, slaapstoornissen en voedingsstoornissen). Bij kinderen van gescheiden ouders lag de nadruk op agressief en antisociaal gedrag. Andere onderzoeken bevestigden deze neiging tot psychopathiforme gedragsstoornissen bij kinderen die hun ouders verloren door echtscheiding (Gregory 1965; Douglas e.a. 1968; Gibson 1969). Hieruit kan geconcludeerd worden dat echtscheiding niet eenvoudig opgevat kan worden als een omstandigheid waarin een ouderfiguur afwezig is. De wijze waarop het verlies heeft plaatsgevonden, bepaalt voor een deel de aard van de problematiek bij deze kinderen.

Van enorm belang voor onze kennis op dit gebied is het onderzoek van Wallerstein, dat in het begin van de jaren zeventig in Amerika werd gestart. Het betrof een prospectief longitudinaal onderzoek dat rekening hield met verschillende omstandigheden waarin echtscheiding zich kan afspelen. Na een aantal tussentijdse publikaties (Waller-

stein e.a. 1974, 1975, 1976, 1977) verscheen in 1980 het eindverslag in de vorm van een boek dat de titel draagt 'Surviving the break-up'. Aan dit onderzoek namen 60 families deel met hun 136 kinderen tussen 3 en 18 jaar. Ze hadden gereageerd op een advertentie waarin aan gezinnen in echtscheiding medewerking werd gevraagd in het kader van een gratis preventieprogramma. Doelstelling was de gevolgen van echtscheiding te onderzoeken in een normale populatie, zodat als uitsluitingscriteria gehanteerd werden het bestaan van pre-existente manifeste psychopathologie van de gezinsleden en retardatie bij de kinderen. Men richtte de aandacht op de specifieke reacties van kinderen op de echtscheiding, veranderingen in de ouder-kindrelaties en de invloed van ondersteunde bijdragen van buiten het gezin.

Het eerste onderzoek vond plaats binnen 6 weken na de scheiding, follow-up onderzoek volgde 1,5 jaar en 5 jaar later. Indien noodzakelijk werd een beperkte therapeutische interventie uitgevoerd. Ik zal de onderzoeksresultaten samengevat weergeven.

Kort na de scheiding vond men bij kleuters van 3-5 jaar oud angst, regressie, agressief gedrag of juist agressie-inhibitie en aanklampend gedrag. Er was bij deze kinderen angst ook door de andere ouder in de steek gelaten te worden. Deze gevoelens leken versterkt te worden door het onvermogen de situatie te begrijpen. Bij deze kinderen overheerste een verlangen naar de vertrokken ouder.

Ook jonge latientiekinderen in de leeftijd van 6-8 jaar bleken onvoldoende mogelijkheden te hebben hun verdriet en angst te beheersen. Ze werden somber, apathisch en neigden tot regressie. Vaak waren schuldgevoelens aanwezig over de vermeende eigen bijdrage aan de scheiding. Deze kinderen hadden regelmatig herenigingsfantasieën. Ze konden intens boos zijn op hun ouders en loyaliteitsproblemen kwamen vaak voor.

De oudere latientiekinderen, van 9-12 jaar, bleken door hun toegenomen cognitieve mogelijkheden beter in staat hun emoties te beheersen. Ze maakten gebruik van afweermechanismen die de onderzoekers beschreven als een 'layering of response'. Onder een bovenlaag van afweer, bij voorbeeld rationalisatie, ontkenning of turning passive into active, ging een gevoel schuil van eenzaamheid, verlorenheid en het gevoel afgewezen te zijn. Ook kwam bij deze kinderen vaak somatisatie voor. Kinderen in deze leeftijdsfase waren geneigd hechte bondgenootschappen te sluiten, meestal met de moeder, tegen de vertrekkende vader. Hierbij ontpopten zij zich als fanatieke strijders tegen de geheel afgewezen vader. Een dergelijke alliantie bleek vaak hardnekkig bestaan, zoals in follow-up onderzoek bleek. Het was opvallend in het onderzoek dat dergelijke allianties vooral voorkwamen tussen moeder en kind als hun relatie voorheen minder goed was geweest.

De adolescenten hadden vooral depressieve klachten, gevoelens van eenzaamheid, boosheid, en vertoonden regressie of juist pseudo-volwassen gedrag. De loyaliteitsconflicten waren heftig. Veel ouders had-

den seksuele avonturen na de scheiding. De adolescenten waren ontsteld bij de ontdekking van hun ouders als seksueel actieve mensen. Vaak waren de partners van de ouders jeugdig, waardoor bij de kinderen angst ontstond als gevolg van het vervagen van de generatiekloof. Er ontstonden levendige seksuele fantasieën bij deze kinderen en een onbewuste of zelfs bewuste competitie met de ouders om deze partners. Soms trad rolomkering op als kinderen zich bezorgd voelden om het ontremde gedrag van hun ouders. Het kwam regelmatig voor dat ouders hun kinderen in vertrouwen namen over de seksuele tekortkomingen van de andere ouder. Door verlies van externe controle hadden delinquent gedrag en acting-out vrij spel. Meisjes neigden tot verhoogde seksuele activiteit en verleidingsgedrag.

Bijna alle kinderen uit de verschillende leeftijdsgroepen reageerden op echtscheiding met depressieve symptomen. Een relatief gunstig verloop werd gezien bij kinderen die weinig in de conflicten van ouders werden betrokken. Het hebben van siblings was een gunstige omstandigheid. Kinderen die door echtscheiding werden verlost van een psychisch gestoorde ouder, reageerden zelfs met een ontwikkelings-spurt.

De 'extended family' bleek een positieve invloed te kunnen hebben, maar kon omgekeerd ook verergering van de loyaliteitsconflicten in de hand werken. Slechter ging het als het kind na de echtscheiding afhankelijk bleef van een psychisch gestoorde ouder.

Na 1,5 jaar waren veel ouders depressief, vrouwen vaker dan mannen. Bij 17% van de vrouwen werd de depressie als zeer ernstig beoordeeld. Een kwart van de kinderen vertoonde symptomen als depressie en acting-out gedrag. Het voortduren van stoornissen bij kinderen kwam vooral voor bij voortdurende conflicten tussen ouders en chaos in het gezin. Het buitenshuis werken van de moeder bleek niet van invloed te zijn. Een bevredigende relatie met de bezoekende ouder en stimulering vanuit het 'derde milieu' bleken een gunstige invloed te hebben. Het kwam regelmatig voor dat slecht functioneren thuis niet samenhang met slecht functioneren op school en omgekeerd. Dit vormt een extra probleem voor herkenning van stoornissen bij deze kinderen. Meisjes toonden in het algemeen een sneller herstel dan jongens. Jongens betreurden vaker dan meisjes de echtscheiding en verlangden meer naar hun vader, voelden zich sterker afgewezen en waren somberder.

Na 5 jaar bleek een derde deel van de kinderen intens ongelukkig en ontevreden te zijn. Dit was opmerkelijk omdat het een verergering was ten opzichte van de toestand 1,5 jaar na de echtscheiding.

De helft van de kinderen betreurde het na 5 jaar nog dat het tot echtscheiding was gekomen. Dit was slechts voor een vijfde deel van de ouders het geval. Men concludeerde dan ook dat echtscheiding een redelijke oplossing is voor ouderlijke conflicten, maar dat dit in mindere mate het geval is voor de betrokken kinderen. In deze studie bleek een

belangrijke voorwaarde voor het goed functioneren van het kind te bestaan in een goede relatie met de bezoekende ouder. Dit gold vooral voor jongens en hun bezoekende vader.

In het follow-up onderzoek dat plaatsvond tien jaar na het eerste onderzoek (Wallerstein 1985, 1987), bleken de gevolgen van de echtscheiding bij deze kinderen nog geenszins uitgedoofd te zijn. Vooral kwamen veelvuldig stoornissen in de relationele sfeer voor bij de kinderen die inmiddels volwassen waren geworden.

Ook het werk van Hetherington met betrekking tot dit onderwerp heeft grote bekendheid gekregen (Hetherington 1972, 1982, 1985). Het betrof publikaties over een longitudinaal onderzoek waarin een groep schoolkinderen en hun gescheiden ouders werden vergeleken met een controlegroep (Hetherington 1982, 1985). Ook in dit onderzoek vond zij ingrijpende veranderingen in het functioneren van de kinderen met gescheiden ouders en de resultaten tonen een opvallende gelijkenis met het hiervoor besproken onderzoek van Wallerstein, zodat een uitvoerige bespreking hier niet aangewezen is.

Bij haar follow-up onderzoek vond ze dat kinderen die echtscheiding doormaakten, een instabieler leven hadden, met meer ongunstige veranderingen dan de kinderen uit de controlegroep. Ook hier bleek dat jongens meer problemen hadden dan meisjes. Bovendien reageerden jongens met gedragsproblemen terwijl meisjes geneigd waren te reageren met emotionele stoornissen. Ze vond aanwijzingen dat meisjes op de lange duur wel degelijk problemen kunnen krijgen, vooral na het hertrouwen van de verzorgende ouder.

In een andere studie (Kalter 1985) werd een dergelijk 'tijdbomeffect' voor meisjes bevestigd, waarbij als luxerend moment, naast het hertrouwen van de moeder, ook het in de puberteit komen van deze meisjes werd aangemerkt.

De laatste jaren komen de begrippen stress en coping, en hun betekenis voor de ontwikkeling, steeds meer in de belangstelling te staan. Echtscheiding geldt hierbij als één van de klassieke voorbeelden van stressfactoren in de kindertijd (Rutter 1981). In deze manier van denken richt de aandacht zich niet alleen op de 'stressor' waaraan een individu wordt blootgesteld, maar speelt het reactievermogen in de vorm van 'coping' een even belangrijke rol. Aan dit vermogen kunnen de omstandigheden waarin dit alles plaatsvindt, een bijdrage leveren als 'protective factors' of als 'vulnerability variables'. Hiervan werden in de hiervoor besproken onderzoeken reeds diverse voorbeelden gegeven. Ook de 'individual characteristics' zijn van invloed op de mate van succes van coping. Als belangrijkste worden genoemd de leeftijd, het geslacht, de genetische predispositie, het temperament, de intelligentie en andere vaardigheden die ten dienste staan van het probleemoplossend vermogen.

Met betrekking tot echtscheiding speelt het geslacht van het kind een interessante rol. In de diverse onderzoeken blijken jongens hefti-

ger te reageren op echtscheiding dan meisjes. Jongens zijn kennelijk kwetsbaarder. Dit verschil lijkt niet alleen te verklaren uit het feit dat jongens geneigd zijn te externaliseren en dus meer in het oog lopende gedragssymptomen ontwikkelen dan de internaliserende meisjes. Wallerstein en Kelly (1976) veronderstelden dat jongens constitutioneel kwetsbaarder zijn voor stressors als echtscheiding. Deze theorie vindt bevestiging in het feit dat ook na andere stress veroorzakende gebeurtenissen, zoals ziekenhuisopname, jongens meer problemen hebben dan meisjes (Rutter 1981). Er zijn echter ook andere verklaringen mogelijk. Hetherington (1979) meende dat de opvoedingsstijl van de moeder een belangrijke rol speelde. Jongens zouden minder steun krijgen dan meisjes. Mijns inziens moet naast deze mogelijkheden ook in aanmerking worden genomen dat in het geval van echtscheiding het meestal de vader is die uit het gezin vertrekt. Dit heeft tot gevolg dat voor jongens een identificatiefiguur wegvalt en dat zij tegelijkertijd, door hun gelijkenis met vader, vaak de aangewezen persoon zijn om in het overgebleven gezin te fungeren als degene op wie vijandelijke gevoelens kunnen worden geprojecteerd.

Maar ook andere individuele kenmerken zijn van invloed op het verwerken van een gebeurtenis als echtscheiding, zoals blijkt uit een onderzoek waarin kinderen die een echtscheiding van hun ouders hadden meegemaakt, werden onderworpen aan een groot aantal psychologische tests (Kurdec 1981). In een follow-up onderzoek bleken twee factoren van belang te zijn voor een gunstige ontwikkeling. De eerste eigenschap was 'interpersonal reasoning', waarmee wordt bedoeld het vermogen een ander te begrijpen in zijn gevoelens, motieven en bedoelingen. Hoe beter een kind hiertoe in staat was, des te beter was het bestand tegen de gevolgen van echtscheiding.

De tweede eigenschap die van belang bleek was de 'locus of control'. Met een 'externe' dan wel een 'interne' locus of control wordt aangegeven of een kind zijn gedrag beleeft als gestuurd door omstandigheden in de buitenwereld of dat het zijn gedrag ziet als bepaald door een innerlijke keuzemogelijkheid. In dit onderzoek bleek een interne locus of control gunstig te zijn voor het goed doorstaan van de problematiek.

Tot zover de beknopte weergave van de onderzoeksresultaten. Voor een vollediger overzicht verwijs ik naar de daarvoor bestemde literatuur (bij voorbeeld Schweizer en Weber, 1985).

### Psychodynamiek

Onderzoeksresultaten zoals tot nu toe besproken, zijn van belang voor een goed begrip van de problematiek in het algemeen, het onderkennen van risicofactoren en het bepalen van de prognose. Ze schieten echter te kort als het gaat om een goed begrip van individuele problematiek. Hulpverleners die met dergelijke kinderen te maken krijgen, willen weten welke conflicten door echtscheiding kunnen worden op-

geroepen zodat symptomen beter begrepen kunnen worden. Deze voor de psychoanalyse vertrouwde denkwijze vertoont verwantschap met de aandacht die tegenwoordig in de stresstheorie wordt geschonken aan de zogenaamde 'cognitive appraisal of the stress event' door het individu (Lazarus 1978; Rutter 1981).

In het nu volgende gedeelte zal worden ingegaan op een aantal psychodynamische thema's die met betrekking tot dit onderwerp telkens weer opduiken in de literatuur en in de klinische praktijk. Zij leveren een belangrijke bijdrage aan de betekenis die een kind zal toekennen aan de echtscheiding die het ondergaat.

*Echtscheiding als toestand waarin een ouder ontbreekt* – Echtscheiding heeft altijd tot gevolg dat het kind een ouder in meerdere of mindere mate verliest. Meestal zal dit de vader zijn omdat in verreweg de meeste gevallen de kinderen aan de moeder worden toegewezen. De betekenis van de vader voor de ontwikkeling van kinderen is groot. Ik wil slechts enkele aspecten noemen.

Voor het kleine kind dat zich gaat separeren van moeder en zich gaat individueren, is vader als representant van de buitenwereld belangrijk omdat hij het kind kan helpen los te komen uit de symbiotische relatie met moeder. Als deze fase met succes is doorlopen, belandt het kind met zijn ouders in een triadische relatie waarbij het ertoe neigt zich rivaliserend op te stellen ten opzichte van de ouder van hetzelfde geslacht, met als inzet de liefde van de andere ouder. Het kind moet hierbij de frustratie doorstaan veroorzaakt door zijn onmacht en kleinheid. De oplossing van het oedipale conflict wordt gevonden in een identificatie met de ouder van hetzelfde geslacht, waarbij de frustratie door het kind wordt omgezet in het idee dat het later net zo zal worden als zijn machtige ouder. De afwezigheid van een vader kan nadelig zijn voor een goede afwikkeling van deze fase. Het kind kan zich een vader gaan fantaseren, aan wie vaak een magische behoeftebevredigende of juist bestraffende kwaliteit wordt toegekend (Neubauer 1960). Deze fantasieën kunnen bloeien door wat Neubauer noemde 'an absence of oedipal reality'. Magische voorstellingen van het kind worden niet gecorrigeerd. De gefantaseerde vader, als overmatig bestraffend, kan zo leiden tot een defectueus of bestraffend superego. Een geïdealiseerde vader kan leiden tot een onrealistisch veeleisend ideaal-ik. Schuldgevoelens zullen ontstaan als het vertrek van de vader tijdens deze ontwikkelingsfase van jongens beleefd wordt als een overwinning op de oedipale rivaal (McDermott 1968). Tegelijkertijd kan het verlies van de vader voor jongens ook betekenen het verlies van een rivaal op wie de agressie eerst veilig kon worden gericht, waardoor een beheerste ontlading van agressie onmogelijk is geworden.

Het ontbreken van vader in de latenfase (ongeveer 6-11 jaar) wordt vaak op andere wijze verwerkt. In deze fase behoort een verdergaande aanpassing op te treden van de kinderlijke belevingswereld aan

de realiteit. De zich verder ontwikkelende egofuncties maken het mogelijk voor het kind op het wegvallen van de vader effectiever te reageren met afweermechanismen.

De adolescentie, ook wel genoemd de 'second individuation phase' (Blos 1967), is de ontwikkelingsfase waarin het kind zich losmaakt van zijn ouders, en relaties buiten het gezin in belang toenemen. De adolescent is echter nog kwetsbaar en pas goed tot nieuwe relaties in staat als hij het gezin als een veilige thuishaven ervaart. Verlies van vader in deze leeftijdsfase kan ernstige regressie tot gevolg hebben.

Iedere ontwikkelingsfase kent zijn eigen taken die door het kind tot een goed einde moeten worden gebracht. Dit heeft als gevolg dat het kind telkens op een andere manier kwetsbaar is voor het verlies van de vader. Bovendien moet men bedenken dat het verlies van de vader in een bepaalde ontwikkelingsfase wordt herbeleefd in iedere latere ontwikkelingsfase, daar de vader telkens opnieuw ontbreekt bij elke nieuwe taak waarvoor het kind zich ziet gesteld. In het algemeen hebben één-oudergezinnen als nadeel dat voor het kind niet twee verschillende volwassenen beschikbaar zijn zodat de regulerende werking die van de andere ouder kan uitgaan ontbreekt. Ook zullen alleenstaande ouders eerder neigen tot het in vertrouwen nemen van het kind alsof het een levenspartner is, en het belasten met emoties waar het nog niet aan toe is.

*Echtscheiding als gebeurtenis in de tijd* – Echtscheiding wordt niet beleefd als een eenmalige gebeurtenis maar eerder als een proces dat in de tijd voortduurt. Het wordt altijd voorafgegaan door een periode met openlijke of heimelijke spanningen in het gezin. Na de feitelijke scheiding woont de ouder die het gezin heeft verlaten, ergens anders. Als er een bezoeksregeling is, wordt het kind voortdurend geconfronteerd met dit feit. Ook zonder omgangsregeling heeft het kind de wetenschap dat de andere ouder bestaat, en ontstaan over hem of haar gemakkelijk fantasieën.

Het gevolg van dit slechts partiële verlies van een ouder bij echtscheiding kan zijn, dat het moeilijker wordt voor het kind de gebeurtenissen achter zich te laten. Wallerstein (1983) wees er bovendien op dat de gevoelens van verdriet en afwijzing zo heftig zijn bij echtscheiding omdat ze, in tegenstelling tot de gevoelens bij het verlies door overlijden, voortkomen uit een vrijwillige beslissing van een ouder om te vertrekken. Op deze wijze kan de gedachte worden aangewakkerd dat het verlies ongedaan kan worden gemaakt. Symptomen bij het kind hebben dan mogelijk niet alleen betekenis als uiting van een ongelukkige toestand, maar tevens kunnen ze een onbewuste poging zijn de ouders bijeen te brengen in hun zorg om het kind.

Juridische procedures kunnen herinneren aan de gebeurtenissen. Men kan natuurlijk stellen dat voor kinderen de juridische afwikkeling van het samengaan en het uiteengaan van hun ouders van onder-

geschikt belang is vergeleken met het feitelijke uiteengaan. Despert (1962) sprak in dit verband van 'emotional divorce'. Toch moet het juridische aspect van de zaak niet als onbelangrijk worden afgedaan, daar bekend is dat juridische procedures als slagveld kunnen dienen voor het conflict tussen ouders en dat kinderen hier niet altijd buiten worden gehouden. Een moeilijkheid is vaak dat het kind de achternaam behoudt terwijl de moeder en eventuele toekomstige halfbroertjes en halfzusjes een andere naam dragen. McDermott (1970) wees ook op het belang van de juridische afwikkeling van de echtscheiding. Hij maakte melding van een kind dat sprak over alimentatie als 'losgeld'.

*Echtscheiding als loyaliteitsconflict* – Een andere bij echtscheiding vaak voorkomende omstandigheid is dat het kind betrokken raakt in de conflicten van zijn ouders. Dan kan worden gestreden om de loyaliteit van het kind, waarbij het zich gedwongen voelt partij te kiezen, zoals zo duidelijk naar voren kwam bij Inge. Als het dit doet, zal het zich voor zijn gevoel ook moeten aansluiten bij de opvattingen van deze partij. Een ouder in echtscheidingsperikelen kan zich vanuit eigen gevoelens van frustratie depreciërend uitlaten over de andere ouder. Kinderen zijn als gesprekspartners voorhanden. Bovendien kunnen deze uitdagingen van minachting een functie hebben in de strijd om hun loyaliteit. Deze kinderen hebben zich echter in hun ontwikkeling vaak geïdentificeerd met eigenschappen van de nu verguisde ouder. Met het partij kiezen voor de ene ouder en het verwerpen van de andere, verwerpen ze tegelijkertijd een deel van zichzelf (Tessman 1978). Ook kan het gebeuren dat kinderen zich juist met de verloren ouder identificeren, met als onbewust motief het verlies op deze wijze ongegaan te maken. Iets dergelijks kan ook optreden als zowel bij de overgebleven ouder als bij het kind de onbewuste behoefte bestaat de oude gezinsdynamiek in stand te houden (McDermott 1970).

De geringschattende wijze van spreken van de ene ouder over de andere kan een verstoring veroorzaken in de seksuele ontwikkeling van het kind. Als moeders bij voorbeeld over de vertrokken vader spreken als over een seksuele mislukking (en dit is geen uitzondering), kan dit voor jongens een onderdrukking van actief mannelijk gedrag tot gevolg hebben of als reactieformatie leiden tot overmatig stoer gedrag.

Als het kind minder duidelijk partij kiest, loopt het het risico een 'go between' positie tussen zijn ouders te gaan innemen, waarbij conflicten tussen de ouders via het kind worden uitgevochten.

*Echtscheiding in de betekenis van afwijzing en liefdesverlies* – Zoals al eerder werd opgemerkt, beleven kinderen het vertrek van een ouder bij echtscheiding als een vrijwillige daad. Echtscheiding wordt in veel sterkere mate dan verlies door overlijden, door kinderen beleefd als verlies van liefde van één of van beide ouders. Voor kinderen ontstaat

het dilemma dat ze hun gevoel afgewezen te zijn, niet kunnen uiten zonder het risico te lopen nog meer boosheid over zich heen te roepen. Ouders voelen vaak aan dat hun kinderen het vertrek interpreteren als liefdesverlies en vaak willen ze dit voorkomen, bij voorbeeld door tegen het kind te zeggen: 'het is niet om jou dat we uit elkaar gaan, maar omdat papa en mama ruzie hebben'. Men beseft dan niet dat impliciet wordt versterkt wat men juist wilde voorkomen. Het als geruststelling bedoelde 'het is niet om jou' kan in de egocentrische denkwereld van het kind worden opgevat als 'we gaan aan jou voorbij' of 'je bent niet belangrijk genoeg voor ons om bij je te blijven'.

Als ouders scheiden wordt de kinderen iets aangedaan door de mensen die er, zeker in de belevingswereld van kinderen, juist voor zijn om hen te verzorgen en hen te beschermen. Dit kan tot een dusdanig innerlijk conflict leiden, dat een oplossing niet voorhanden is. Deze kinderen verliezen dan voor een deel hun greep op de realiteit en er ontstaan symptomen en gedachten die slechts begrepen kunnen worden als men zich verdiept in hun belevingswereld (Plunkett 1984). Bovendien zijn hun cognitieve vermogens vaak nog beperkt en speelt het primair proces-denken met zijn magische causaliteiten een belangrijke rol. Ook bij oudere kinderen kan dit primair proces-denken door regressie weer optreden. Ze kunnen dan het idee krijgen dat zij op de een of andere manier oorzaak zijn van de scheiding. De gedachte dat papa of mama niet meer van hen houdt, is ondraaglijk en kan worden omgezet in de gedachte dat je het er zelf naar hebt gemaakt. De schuldgevoelens kunnen worden versterkt als het kind zich genoodzaakt voelt een keuze te maken tussen zijn ouders en hierbij onvermijdelijk één van de twee moet laten vallen. Soms is er op wrange wijze een grond van realiteit in de fantasie van kinderen dat ze de oorzaak waren van de echtscheiding, namelijk in die gevallen waar het kind ongewenst was en enkel door zijn bestaan de huwelijksconflicten aanwakkerde.

*Echtscheiding als gebeurtenis waar kinderen weinig invloed op kunnen uitoefenen* – Ouders met huwelijksproblemen komen voor de vraag wat zij moeten doen, scheiden of doorgaan met een slecht huwelijk. Een van de overwegingen bij het nemen van een beslissing is de vraag wat erger is voor de kinderen. De relatie van de ouders is vaak zo verstoord, dat beide mogelijkheden voor de kinderen ongelukkig zijn. Hoe de keus van de ouders ook uitvalt, het is onwaarschijnlijk dat kinderen veel troost vinden in het feit dat ze nog slechter af hadden kunnen zijn.

In ieder geval is de beslissing om te gaan scheiden een keuze van één of van beide ouders, en niet van de kinderen. Deze hebben over het algemeen weinig invloed op de gebeurtenissen, terwijl vaak wel een sterk appel wordt gedaan op hun loyaliteit. Zo worden deze kinderen betrokken in een ouderlijk conflict waarover ze geen beheersing hebben. Dit kan bij hen problemen geven.

Men moet wel bedenken dat het niet betrekken van kinderen in conflicten niet betekent dat het kind niet geïnformeerd zou kunnen worden. Terecht wordt in de literatuur gewezen op de voor het kind onbegrijpelijke 'good divorce' waarbij conflicten lijken te ontbreken terwijl het kind toch een ouder verliest (Sorosky 1977). Dit maakt de verwerking van deze gebeurtenis er natuurlijk niet gemakkelijker op. Onder het niet betrekken van kinderen in ouderlijke conflicten dient men te verstaan dat het kind niet opgezadeld wordt met emoties die thuishoren in de relatie tussen de ouders en dat er zo weinig mogelijk druk op het kind wordt uitgeoefend om zijn loyaliteit kenbaar te maken. Meepraten en meebeslissen hebben als keerzijde dat later schuldgevoelens kunnen ontstaan.

Tot zover dit overzicht van psychodynamische aspecten van problematiek bij deze kinderen. Het is ongetwijfeld incompleet, al was het alleen maar omdat de moeilijkheden van samengestelde gezinnen na hertrouwen van de verzorgende ouder nagenoeg buiten beschouwing bleven. Ik wil dit overzicht beëindigen met de opmerking dat nooit vergeten mag worden dat in individuele gevallen tevens persoonlijke factoren een rol spelen. Deze laten zich niet generaliseren tot een van de hiervoor genoemde thema's.

## Besluit

Door de opsomming van problemen zou de indruk gewekt kunnen zijn, dat het onafwendbaar is dat kinderen ernstige moeilijkheden komen als hun ouders gaan scheiden. Hulpverleners krijgen ook altijd kinderen te zien als Inge, bij wie deze stelling wordt bevestigd. De werkelijkheid is gelukkig niet zo somber. Hoewel echtscheiding altijd een zware beproeving zal zijn voor kinderen, zijn er natuurlijk ook tal van gunstig verlopende gevallen waarin kinderen hun ervaringen kunnen verwerken en integreren in hun persoonlijkheid.

De groep kinderen die met echtscheiding van hun ouders te maken krijgt, is enorm in omvang toegenomen. Vroeger werden kinderen uiteraard ook geconfronteerd met ouderlijke conflicten die een negatieve invloed op hen hadden. Tegenwoordig staan ouders met relatieproblemen voor een keuze die er vroeger, vanwege de vanzelfsprekendheid waarmee men bij elkaar bleef, niet was en het gebeurt steeds minder vaak dat ouders besluiten 'omwille van de kinderen' bij elkaar te blijven. Dit maakt niet alleen dat er steeds meer kinderen zijn die echtscheiding doormaken, maar ook dat er op termijn meer volwassenen, onder wie ouders en hulpverleners, komen die dit in hun jeugd hebben meegemaakt. Het is denkbaar dat echtscheiding hierdoor in de toekomst veel gewoner zal worden gevonden.

Voorlopig blijft de aandacht, mijns inziens terecht, gericht op de problemen die een echtscheiding voor de betrokken kinderen meebrengt. Helemaal gewoon en ongecompliceerd zal het voor de kinde-

ren overigens wel nooit worden, als men bedenkt dat echtscheiding inspeelt op een angst die van oudsher bestaat. Het is niet voor niets dat het jonge kind, in een poging zijn angst de baas te worden, zich aange trokken voelt tot sprookjes die vaak tot thema hebben het gescheiden worden van zijn ouders en het gebukt gaan onder het liefdeloze regime van de boze stiefmoeder. Deze angst is slechts te overwinnen in een omgeving die voldoende veiligheid en bescherming kan bieden. Het lot van kinderen na de echtscheiding zal mede worden bepaald door de mate waarin deze veiligheid onder de veranderde omstandigheden kan worden gewaarborgd.

## Literatuur

- Blos, P. (1967), The second individuation phase of adolescence. In: R.S. Eissler e.a., *The Psychoanalytic Study of the Child*, 22, 162-187.
- Despert, L. (1962), *Children of divorce*. Dolphin Books, Garden City, N.Y.
- Douglas, J.W.B., J.M. Ross, H.R. Simpson (1968), *All our future*. Peter Davies, Londen.
- Gibson, H.B. (1969), Early delinquency in relation to broken homes. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 10, 195-204.
- Gregory, L. (1965), Anterospesctive data following childhood loss of a parent. *Archives of General Psychiatry*, 13, 110-120.
- Hetherington, E.M. (1972), Effects of father absence on personality development in adolescent daughters. *Developmental Psychology* 7, 3, 313-326.
- Hetherington, E.M. (1979), Divorce: a child's perception. *Journal of child Psychology and Psychiatry* 22, 4, 323-356.
- Hetherington, E.M. (1982), Effects of divorce on parents and children. In: *Non-traditional Families: Parenting and Child Development*. Ed. M.E. Lamb, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, N.J., 233-288.
- Hetherington, E.M. (1985), Long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 24, 5, 518-530.
- Kalter, N. (1976), Children of divorce in an outpatient psychiatric population. *American Journal of Orthopsychiatry*, 47(1), 40-51.
- Kalter, N., e.a. (1985), Implications of parental divorce of female development. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 24, 5, 538-544.
- Kurdek, L.A., D. Blisk, A.E. Siesky (1981), Correlates of children's long-term adjustment to the parents divorce. *Developmental Psychology* 17, 5, 565-579.
- Lazarus, R.S., R. Launier (1978), Stress-related transactions between person and environment. In: *Perspectives in International Psychology*, Pervin, L.A., M. Lewis (red.), Plenum, New York, 287-327.
- McDermott, J.F. (1968), Parental divorce in early childhood. *American Journal of Psychiatry*, 124, 10, 1424-1432.
- McDermott, J.F. (1970), Divorce and its psychiatric sequelae in children. *Archives of General Psychiatry*, 23, 421-427.
- Neubauer, P. (1960), The one parent child and his oedipal development. In: R.S. Eissler e.a., (red.), *The Psychoanalytic Study of the Child*, 15, 286-309, International Universities Press, New York.

- Plunkett, J.W., N. Kalter (1984), Children's beliefs about reactions to parental divorce. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 23, 5, 616-621.
- Rutter, M. (1981), Stress, coping and developmental issues and some questions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 22, 4, 323-356.
- Schoettle, U.C., M.D. Cantwell, D. Cantwell (1980), Children of divorce; demographic variables, symptoms and diagnoses. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 19, 453-475.
- Sorosky, A.D. (1977), The psychological effects of divorce on adolescents. *Adolescence* 12, 123-136.
- Schweitzer, J. von, G. Weber, Scheidung als Familienkrise und klinisches Problem – Ein Überblick über die neuere Nordamerikanische Literatur. *Prax. Kinderpsychol. Kinderpsychiat.*
- Tessman, C.H. (1978), *Children of parting parents*. Jason Aronson, Londen/New York.
- Tuckman, J., R.A. Regen (1966), Intactness of the home and behavioral problems in children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 7, 225-233.
- Wallerstein, J.S., J.J. Kelly (1974), The effects of parental divorce: the adolescent experience. In: *The child and his family: Children at psychiatric risk*, 3, E.J. Anthony en Kopernic (red.), Wiley and Sons, New York.
- Wallerstein, J.S., J.J. Kelly (1975), The effects of parental divorce: experiences of the preschool child. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 14, 4, 600-616.
- Wallerstein, J.S., J.J. Kelly (1976), The effects of parental divorce: experiences of the child in early latency. *American Journal of Orthopsychiatry* 46, 1, 20-32.
- Wallerstein, J.S., J.J. Kelly (1976), The effects of parental divorce: experience of the child in later latency. *American Journal of Orthopsychiatry* 46, 2, 256-269.
- Wallerstein, J.S., J.J. Kelly (1980), *Surviving the Break-up*. Basic Books, New York.
- Wallerstein, J.S. (1983), Children of divorce: stress and developmental tasks. In: *Stress, Coping and Development in Children*. Garnezy, N., Rutter, M. (red.), McGraw-Hill Book Company.
- Wallerstein, J.S. (1985), Children of divorce: preliminary report of a ten-year follow-up of children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 24, 5, 545-553.
- Wallerstein, J.S. (1987), Children of divorce: report of a ten-year follow-up of early latency-age children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 57, 199-211.

---

Schrijver is kinder- en jeugdpsychiater, verbonden aan het Kinderpsychiatrisch Centrum Curium, Endegeesterstraatweg 27, Oegstgeest.

Met dank aan prof. dr. Ph.D.A. Treffers voor zijn waardevolle adviezen.

Het artikel is geaccepteerd voor publikatie op 17-5-'88.